

Zoals de boom valt, blijft hij liggen

Ex-keizer Wilhelm II in Nederland en zijn houding tegenover de nationaalsocialistische beweging

Sjoerd van Hoenselaar

6014151

BA-Eindwerkstuk

Begeleider: Drs. Erik Jacobs

Universiteit Utrecht

17 januari 2020

7983 woorden

Op de omslagfoto: Vijf heren onder wie Sigurd von Ilseman en, helemaal rechts, ex-keizer Wilhelm II, trekken met een touw een boom om op het landgoed van Huis Doorn.

Inhoudsopgave

Samenvatting.....	4
Inleiding.....	5
<i>Introductie</i>	5
<i>Historiografie</i>	6
<i>Structuur en methode</i>	8
Hoofdstuk 1 – Christopher Clark en John Röhl in discussie.....	9
1.1 <i>Introductie</i>	9
1.2 <i>De persoonlijke macht van Wilhelm II</i>	9
1.3 <i>De Daily Telegraph-affaire</i>	10
1.4 <i>Het antisemitisme van de keizer</i>	13
Hoofdstuk 2 – Wilhelms hofhouding en het dagboek van Ilseemann	15
2.1 <i>Een miniatuurhofhouding in Doorn</i>	15
2.2 <i>Het dagboek van Sigurd von Ilseemann</i>	16
Hoofdstuk 3 – De macht van een afgezette keizer	18
3.1 <i>Wilhelm en Prins Auwi</i>	18
3.2 <i>Wilhelm en de kroonprins</i>	20
3.3 <i>Wilhelm en zijn hofhouding</i>	21
3.4 <i>Een tweede Daily Telegraph-affaire</i>	21
Hoofdstuk 4 – Het antisemitisme van een afgezette keizer.....	23
4.1 <i>Een brief naar een vriend</i>	23
4.2 <i>De Kristallnacht</i>	24
Conclusie	27
5.1 <i>Een toeschouwer in Huis Doorn</i>	27
5.2 <i>Een opportunistisch antisemiet</i>	28
5.3 <i>Reflectie en verder onderzoek</i>	28
Literatuurlijst	30
<i>Primaire bronnenmateriaal</i>	30
<i>Secundaire literatuur</i>	30
<i>Internetbronnen</i>	31
<i>Afbeeldingen</i>	32

Samenvatting

In dit onderzoek wordt de houding van ex-keizer Wilhelm II – die tussen 1920 en 1941 als banneling verbleef op Huis Doorn – tegenover het opkomende nationaalsocialisme tweeledig behandeld: politiek en ideologisch. De analyses van de twee historici John Röhl en Christopher Clark van Wilhelms keizertijd, worden hierbij geprojecteerd op het verblijf van de ex-keizer te Doorn. Om de politieke houding van Wilhelm tegenover de nationaalsocialisten te analyseren worden vergelijkingen getrokken tussen zijn hofhouding gedurende de *Daily-Telegraph*-affaire in 1908 en zijn hofhouding in Doorn. Hierin fungeren de tegengestelde opvattingen van Röhl en Clark over Wilhelms keizerlijke macht als handvat. Om de ideologische houding tegenover de nationaalsocialisten te analyseren wordt het debat tussen Röhl en Clark over de aard van Wilhelms antisemitisme toegepast op antisemitische uitlatingen die keizer deed gedurende zijn verblijf in Doorn. Uit het onderzoek zal blijken dat Wilhelm niet in staat was duidelijke signalen richting de nationaalsocialisten te geven omdat hij zijn hofhouding hierin niet eenduidig kon bewegen. Daarnaast zal blijken dat het antisemitisme van Wilhelm van andere aard was dan dat van de nationaalsocialisten, maar dat dit hem, gezien de opportunistische van zijn Jodenhaat, niet in de weg zou hebben gezeten op zijn weg naar de Duitse troon. Dit onderzoek probeert aan te sluiten bij de discussie die in Duitsland gevoerd wordt over de verhouding tussen de familie van de keizer, huis Hohenzollern, en het nationaalsocialisme. Door een ‘critical discourse analysis’ te geven van de dagboekfragmenten van Sigurd von Ilsemann over de houding van Wilhelm tegenover de nationaalsocialisten tracht het onderzoek daarnaast bij te dragen aan de historiografie over de keizer op Doorn.

Trefwoorden: Wilhelm II, Doorn, nationaalsocialisme.

Inleiding

Introductie

'Hohenzollern wollen angekratztes Image aufpolieren' en 'Wie die Hohenzollern ihr ramponiertes Image reparieren wollen' kopten de Duitse kranten bij aanvang van 2020.¹ De houding van de familie Hohenzollern, de adellijke familietak van voormalig keizer Wilhelm II, ten opzichte van het nationaalsocialisme is in Duitsland erg actueel. Het debat is ook overgewaaid naar Nederland.² Georg Friedrich Prins van Pruisen, een achterkleinzoon van Wilhelm, heeft een claim gelegd op voormalige bezittingen van huis Hohenzollern, zoals onder andere vastgoed en verschillende kunstobjecten.³ Volgens het *Entschädigungsgesetz* uit 1994 kan de prins aanspraak maken op deze eigendommen zolang de familie Hohenzollern, met name de zoon van Wilhelm II, geen aanzienlijke steun verleende aan het nationaalsocialistische regime.⁴ Bij onderhandelingen tussen de Duitse staat en prins Georg Friedrich moeten de verslagen, ook wel *Gutachten* genoemd, van vier verschillende historici de claim van Georg Friedrich legitimeren of ongeldig verklaren.⁵

Omdat de *Gutachten* een rol moeten spelen in de rechtbank staat vooral kroonprins Wilhelm, de zoon van Wilhelm II, centraal. Hij was immers, toen de Tweede Wereldoorlog ten einde kwam, het hoofd van de familie. Zoals de historicus Stephan Malinowski benadrukt in diens *Gutachten* is het van belang niet alleen naar het gedrag van de kroonprins te kijken, maar ook naar de rol van zijn vader. Volgens Malinowski was Wilhelms positie 'zentral für die interne Kommunikation innerhalb der Hohenzollern-Familie'.⁶ Daarnaast stelt Malinowski dat aan de hand van vijf onderzoeksgebieden de houding van Wilhelm ten opzichte van het nationaalsocialisme getoetst kan worden. In dit onderzoek ga ik twee van deze onderzoeksgebieden toetsen, namelijk Wilhelms politiek opportunistische houding

¹ 'Hohenzollern wollen angekratztes Image aufpolieren', *Märkische Allgemeine* (Potsdam 5 januari 2020), <https://www.maz-online.de/Brandenburg/Hohenzollern-wollen-angekratztes-Image-aufpolieren-und-verlangen-Rederecht-auf-Historikertag> (17 januari 2020); Klaus Wiegrefe, 'Wie die ehemaligen Adligen ihr ramponiertes Image retten wollen', *Der Spiegel*, (4 januari 2020), <https://www.spiegel.de/panorama/gesellschaft/hohenzollern-auf-historikertag-wie-die-adligen-ihr-image-retten-wollen-a-1303577.html> (17 januari 2020).

² 'Roemruchte Hohenzollern-familie eist kostbaarheden', OVT 15 december 2019, *NPO Radio 1*.

³ 'Prinz von Preußen: Hohenzollern erheben Anspruch auf Tausende Kunstwerke', *Zeit Online* (Hamburg 12 juli 2019), <https://www.zeit.de/kultur/kunst/2019-07/prinz-von-preussen-hohenzollern-rueckforderung-kunst-kanzleramt> (17 januari 2020); In deze scriptie zal voor de leesbaarheid Friedrich Wilhelm Viktor Albert von Preußen kortweg met Wilhelm worden aangeduid.

⁴ Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz, *EntschG - Gesetz über die Entschädigung nach dem Gesetz zur Regelung offener Vermögensfragen*, <https://www.gesetze-im-internet.de/entschg/BJNR262410994.html> (17 januari 2020).

⁵ Deze historici zijn Christopher Clark, Wolfram Pyta, Peter Brandt en Stephan Malinowski. De *Gutachten* zijn door de Duitse komiek Jan Böhmermann uitgelekt op de website www.hohenzollern.lol en zijn dus nog niet officieel gepubliceerd.

⁶ Stephan Malinowski, *Gutachten zum politischen Verhalten des ehemaligen Kronprinzen (Wilhelm von Preussen, 1882-1951)* (Edinburgh 2014) 91.

tegenover de nationaalsocialisten en diens antisemitisme.⁷ Door de houding van het hoofd van de familie Hohenzollern, op deze manier te onderzoeken, wordt het duidelijker wat de verhouding was tussen de Hohenzollerns en de nationaalsocialistische beweging en kan een bijdrage worden geleverd aan het debat in Duitsland.

Historiografie

Met dit onderzoek probeer ik niet alleen een aanvulling te geven op het debat in Duitsland, maar ook de geschiedschrijving over Wilhelms ballingschap in een nieuw licht te zetten. Alvorens deze bestaande historiografie te behandelen volgt eerst een bondige historische context van Wilhelms ballingschap.

Op 15 mei 2020 is het precies honderd jaar geleden dat Wilhelm II Huis Doorn als ballingsoord verkoos.⁸ Bij het Limburgse Eijsden stak Wilhelm II de Nederlandse grens over om, met een omweg via kasteel Amerongen, uiteindelijk in Huis Doorn terecht te komen. De Novemberrevolutie had een einde gemaakt aan de Duitse monarchie en vestigde de Weimar Republiek, waardoor Wilhelm gedwongen werd asiel te zoeken in Nederland.⁹ Wilhelm leefde lang genoeg – hij overleed op 4 juni 1941 – om de opkomst van het nationaalsocialisme mee te maken. De spanningen tussen de Hohenzollerns en de nationaalsocialisten gingen gepaard met de mogelijke restauratie van de monarchie in Duitsland. Wilhelm omschreef zijn eigen opportunisme in 1933: ‘Ik wil dat (de restauratie) niet zonder de nazi’s bereiken, het succes van de nazi’s moet ook uitgebuit worden.’¹⁰ Vooral de periode 1930-1933, voorafgaande aan Adolf Hitlers machtsgreep, speelt een belangrijke rol in de verhouding tussen de ‘nieuwe’ ideologie van de nazi’s en het ‘oude’ conservatisme van Wilhelm. In de zeer uitgebreide wetenschappelijke literatuur over Wilhelm wordt zijn ballingschap in Doorn vaak maar summier behandeld met een kort hoofdstuk of een slotwoord.¹¹ De literatuur die wel gewijd is aan Wilhelms tijd in Doorn is daarentegen erg beschrijvend en er ontbreekt vaak een centrale these of analyse.

De biografieën van John Röhl en Christopher Clark zijn twee gevestigde werken als het gaat om Wilhelms keizertijd. Röhl wordt gezien als een van de belangrijkste biografen van Wilhelm II en portretteert Wilhelm als een soort proto-Hitler. In het derde deel van zijn biografie *Wilhelm II: der Weg*

⁷ Malinowski, *Gutachten*, 91.

⁸ John Röhl, *Keizer Wilhelm II: een biografie* (Amsterdam 2015) 180; in deze Nederlandse vertaling zijn de drie delen van Röhl's vertaling samengevat in één boek.

⁹ Perry Pierik en Henk Pors, *De verlaten monarch: keizer Wilhelm II in Nederland* (Soesterberg 1999) 92; De Novemberrevolutie was de overgang van het Duitse Keizerrijk naar de Weimarrepubliek. Deze revolutie was het resultaat van vier zware oorlogsjaren, het Duitse verlies van de Eerste Wereldoorlog en de spanningen tussen het volk en de aristocratie.

¹⁰ Sigurd von Ilseman e.a., *Wilhelm II in Nederland: 1918-1941: dagboekfragmenten* (Soesterberg 2015) 414 (21-03-1933).

¹¹ In de biografie van John Röhl bijvoorbeeld, wordt Wilhelms ballingschap omschreven in slechts drie van de 47 hoofdstukken. In de biografie van Christopher Clark wordt Wilhelms ballingschap slechts omschreven in de laatste passage van het laatste hoofdstuk.

in den Abgrund 1900-1941 stelt hij dat de rampzalige politieke keuzes van Wilhelm en diens onvermogen als heerser ervoor hebben gezorgd dat Europa rond 1918 in puin lag.¹² Röhl legt de nadruk op de impact van het persoonlijk handelen van Wilhelm, dit noemt hij ‘persoonlijke heerschappij’, en stelt dat de keizer eigenhandig de weg vrijmaakte voor het nationaalsocialisme. Christopher Clark heeft geprobeerd deze these van Röhl af te zwakken in zijn biografie *Kaiser Wilhelm II: a life in power*. Volgens Clark waren de politieke keuzes van Wilhelm problematisch, maar ook weer niet zo zeldzaam in het tijdperk van (Duits) imperialisme.¹³ Wilhelms persoonlijke macht werd bij deze keuzes ingeperkt door zijn hofhouding en gecompliceerde, dieperliggende problemen werden vaak afgeschoven op ‘the man at the top’.¹⁴ Clark legt de nadruk daarbij meer op de (politieke) structuren die invloed uitoefenden op Wilhelms handelen. Ook het antisemitisme van Wilhelm zien de historici op een soortgelijke manier. Röhl legt hierbij de nadruk op het persoonlijke en actieve antisemitisme van Wilhelm dat verwant was met de rassenleer van de nationaalsocialisten.¹⁵ Clark daarentegen ontkent dit door te benadrukken dat Wilhelms antisemitisme van conservatief en passief karakter was, waardoor het nooit tot ‘practical activities or even gestures in support of the various anti-Semitic groups’ kwam.¹⁶ Het debat tussen de twee historici, dat te vergelijken is met een structure-agency-debat, is gericht op Wilhelms tijd als keizer.¹⁷ Met dit onderzoek wil ik echter aantonen dat het debat ook toepasbaar is op Wilhelms ballingschap in Doorn door twee onderzoeksgebieden van Malinowski te toetsen.

<i>Gutachten</i> Malinowski	John Röhl	Christopher Clark
Politiek opportunisme	Persoonlijke heerschappij	Beperkte persoonlijke macht
Antisemitisme	Actief en verwant met nationaalsocialisme	Passief, conservatief en niet verwant met nationaalsocialisme.

Figuur 1: Vereenvoudigde weergave van het historiografisch debat tussen Röhl en Clark in het licht van de Gutachten.

¹² Hans Andriessen, *Keizer Wilhelm II: mythe en werkelijkheid* (Soesterberg 2007) 258.

¹³ Martin Kohlrausch, ‘Meer dan eenden voederen’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 130 (2017) 4, 625-642, aldaar 635.

¹⁴ Christopher Clark, *Kaiser Wilhelm II: a life in power* (Londen 2009) 246.

¹⁵ Röhl, *Keizer Wilhelm II*, 186.

¹⁶ Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 354.

¹⁷ Michiel Leezenberg en Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam 2017) 280; Het structure-agency-debat is in de sociale wetenschappen de methodologische discussie of sociale structuur centraal moet worden gesteld, of het menselijk handelen.

Structuur en methode

Bij het debat tussen Röhl en Clark staat dus ‘enerzijds de politieke macht binnen de structuur van het Duitse Keizerrijk en anderzijds zijn antisemitisme centraal’.¹⁸ Dit historiografische debat ga ik in hoofdstuk 1 verder uitwerken door aan de hand van de *Daily Telegraph*-affaire in 1908, Wilhelms politieke macht te illustreren. Daarnaast zal ik het debat tussen Röhl en Clark over het karakter van Wilhelms antisemitisme behandelen. Hierdoor ontstaat er op politiek en ideologisch gebied een historiografisch kader waarmee ik Wilhelms houding tegenover de nationaalsocialisten kan analyseren. In hoofdstuk 2 verantwoord ik de vergelijking tussen Wilhelms keizertijd en zijn ballingschap in Nederland, waarna ik bronkritiek zal leveren op de belangrijkste bron van dit onderzoek: het dagboek van Sigurd von Ilseman. In hoofdstuk 3 en in hoofdstuk 4 komen respectievelijk de analyses van de twee onderzoeksthema’s uit de *Gutachten* aan bod. In hoofdstuk 3 ga ik de persoonlijke macht van Wilhelm tegenover zijn hofhouding in Doorn vergelijken met zijn hofhouding in 1908. Als periode voor deze analyse zal 1930 tot en met 1933 genomen worden, omdat in deze periode de meeste spanning tussen de Hohenzollerns en de nationaalsocialisten plaatsvond.¹⁹ In hoofdstuk 4 ga ik enkele antisemitische uitingen van Wilhelm ten tijde van zijn ballingschap behandelen in het licht van het debat tussen Röhl en Clark over het karakter van deze uitingen. Een belangrijke primaire bron die in de laatste twee hoofdstukken terug gaat komen is het dagboek van Wilhelms adjudant Sigurd Ilseman. De passages uit zijn dagboek ga ik analyseren aan de hand van ‘critical discourse analysis’. Door het interpreteren van teksten wordt het met deze methode mogelijk om de relaties tussen individuen en hun bredere context vast te stellen, om zo verborgen en impliciete betekenissen bloot te stellen.²⁰ Deze analyse zal ik uitvoeren aan de hand van de centrale onderzoeksvraag: Wist Wilhelm II politieke en ideologische aansluiting te vinden bij de nationaalsocialistische beweging gedurende zijn ballingschap in Huis Doorn?

¹⁸ Kohlrausch, ‘Meer dan eenden voederen’ 635.

¹⁹ Röhl, *Keizer Wilhelm II*, 187.

²⁰ Terry Locke, *Critical discourse analysis*. Continuum research methods series (London 2004) 3.

Hoofdstuk 1 – Christopher Clark en John Röhl in discussie

1.1 *Introductie*

Omschrijvingen van Wilhelm II door historici variëren van ‘rijp voor psychiatrische behandeling’ en ‘sadistische bullebak’ tot de ‘Nemesis van de wereldgeschiedenis’.²¹ Te midden van deze soms ongenueanceerde analyses van de keizer, bevinden zich John Röhl en Christopher Clark. Het debat tussen beide historici bouwt voort op honderd jaar aan geschiedschrijving over Wilhelm II. In het eerste deel van dit hoofdstuk ga ik de opvattingen van John Röhl en Christopher Clark, over de persoonlijke macht van de keizer, toelichten aan de hand van een casusstudie over de Daily Telegraph-affaire in 1908. De nadruk zal hierbij gelegd worden op de interactie tussen Wilhelm en zijn directe politieke omgeving: de keizerlijke hofhouding. Op deze manier is het makkelijker om parallellen te trekken tussen zijn leven als keizer en zijn leven op Huis Doorn, omdat Wilhelm in beide gevallen over een persoonlijke ‘hofhouding’ beschikte.²² Verderop in dit hoofdstuk zullen de twee ‘definities’ van Wilhelms antisemitisme, die Röhl en Clark naar voren schuiven, uiteengezet worden. Omdat in dit onderzoek geen ruimte is om de gehele ideologie van het nationaalsocialisme te behandelen zal de focus liggen op het antisemitisme. Door aan de hand van Röhl en Clark Wilhelms politieke gedrag en antisemitisme gedurende zijn keizertijd te schetsen, ontstaat er een theoretisch kader waarmee Wilhelms houding ten opzichte van het nationaalsocialisme getoetst kan worden in de latere hoofdstukken.

1.2 *De persoonlijke macht van Wilhelm II*

John Röhl wordt gezien als vertegenwoordiger van historici die zich kritisch uitlaten over het politiek handelen van de Duitse Keizer. Röhl gebruikt in zijn driedelige biografie over Wilhelm regelmatig de term ‘persoonlijke heerschappij’, waarmee hij doelt op de absolutistische macht die Wilhelm uitoefende tijdens de diplomatieke spanningen in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog.²³ Volgens Röhl maakte de keizer misbruik van deze ‘persoonlijke heerschappij’. Met een impulsief buitenlands beleid streefde de keizer eerst het ene bondgenootschap na (met Frankrijk en Rusland tegen Groot-Brittannië), dan weer het andere (met Rusland tegen Frankrijk en Groot-Brittannië). Door deze onvoorspelbare internationale houding en talloze diplomatieke uitglijders geraakte het Duitse

²¹ Patrick Dassen, 'Christopher Clark, Wilhelm II. De laatste Duitse keizer', *Low Countries Historical Review* 133 (2018) review 52, 1-4, aldaar 1.

²² Voor een uitgebreidere vergelijking tussen de hofhoudingen van Wilhelm als keizer en Wilhelm als banneling zie hoofdstuk 2.

²³ Dassen, 'Clark, Wilhelm II', 1.

Keizerrijk meer en meer in isolement.²⁴ Volgens Röhl is Wilhelm met het falen van zijn persoonlijke politieke handelen dus grotendeels verantwoordelijk voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.²⁵

Christopher Clark gaat in zijn biografie van Wilhelm II tegen deze beschuldiging in. Clark neemt het bewind van Wilhelm onder de loep door naar het karakter en de omvang van diens macht te kijken. Hij noemt de macht van de Pruisisch-Duitse kroon 'potentieel enorm': een scharnierpunt tussen civiel en militair gezag en totale controle van het leger en de marine. Clark betoogt echter dat Wilhelm dit potentieel nooit heeft kunnen waarmaken omdat hij door zijn wispelturigheid niet in staat was eigenhandig een coherent politiek beleid uit te stippelen.²⁶ Daaraan voegt Clark echter toe dat 'the office of Kaiser Wilhelm was armed with important executive prerogatives', maar dat de mate waarop de Keizer deze macht kon benutten afhankelijk was van variabelen, die maar gedeeltelijk onder zijn controle vielen.²⁷ Clark zet dus, door de vrijheid van het politieke handelen van de keizer af te zwakken, kritische kanttekeningen bij de 'persoonlijke heerschappij' die Röhl aan Wilhelm toeschrijft.

1.3 De Daily Telegraph-affaire

Er zijn een aantal politiek precaire momenten in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog, waarbij de persoonlijke macht van keizer Wilhelm II goed zichtbaar wordt. Het is op deze momenten dat er het best een onderscheid gemaakt kan worden tussen de 'flesh and blood monarchy' die Röhl voorstelt en de 'shadow -Kaiser' die Clark voorstelt.²⁸ Een van deze momenten was de *Daily Telegraph*-affaire en staat volgens zowel Röhl als Clark symbool voor het falen van het politieke beleid van Wilhelm.²⁹

Op 28 oktober 1908 verscheen in *The Daily Telegraph*, een Londense krant, een interview met Wilhelm II waardoor in Duitsland een storm van verontwaardiging werd losgemaakt. De troon werd er bijna door omvergeblazen.³⁰ In het interview dat Wilhelm met een Britse vriend aflegde probeerde hij de banden tussen Groot-Brittannië en het Duitse Rijk aan te halen.³¹ De keizer bleef benadrukken dat, ondanks dat Engeland bij een groot deel van het Duitse volk niet geliefd was, hij er alles aan zou doen om voor Engeland op te komen. Toen het interview gepubliceerd werd ging er een golf van zowel woede als schaamte door Duitsland. In verschillende kringen werd afkeurend gesproken over deze

²⁴ Fred Reurs, 'Een biografie van Wilhelm II-John CG Röhl, Wilhelm II: Der Weg in den Abgrund 1900-1941', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 1, 111-151, aldaar 145.

²⁵ Andriessen, *Keizer Wilhelm II*, 258.

²⁶ Dassen, Clark, *Wilhelm II*, 2.

²⁷ Clark, *Kaiser Wilhelm II*, preface xiv.

²⁸ John Röhl, *The Kaiser and his court: Wilhelm II and the government of Germany* (Cambridge 1996) 107.

²⁹ Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 246.

³⁰ Röhl, *Keizer Wilhelm II*, 116.

³¹ Deze persoonlijke vriend was de Brit Edward Montagu-Stuart-Wortley; In het interview verwees de keizer enerzijds naar militaire adviezen die hij de Engelsen had gegeven tijdens de Boerenoorlog en anderzijds naar het weigeren om deel te nemen aan een internationaal front tegen Engeland.

actie van Wilhelm, omdat hij Duitse politiek openlijk had besproken met een Engelsman.³² De affaire kwam symbool te staan voor het roekeloze en onvoorspelbare buitenlandse beleid dat Wilhelm voerde.³³ Pas op 11 november kreeg de keizer te horen hoe groot de verontwaardiging in Duitsland was. De keizer kon niet begrijpen hoe zijn goede bedoelingen zo verkeerd waren begrepen en raakte in een depressie die twee weken aanhield, tekenend voor het vermogen van de keizer om kritiek te verwerken.³⁴ Röhl is kritisch door de keizer 'een zorgwekkend verlies aan realiteitszin gecombineerd met een ongebroken persoonlijke beslissingsmacht' toe te schrijven.³⁵ Röhl en Clark beschrijven de *Daily Telegraph*-affaire allebei als één van de grootste misstappen van Keizer Wilhelm II en tekenend voor de rol die de keizer speelde in de Duitse politieke structuren.

De twee historici hebben echter een andere visie op de rol die de toenmalige rijkskanselier Bernhard von Bülow speelde. Kort nadat het schandaal aan het licht was gekomen, werd Bülow op het matje geroepen om zich tegenover de *Reichstag* te verantwoorden. Hij betoogde dat hij het transcript van het interview niet had gelezen en dat, als dit wel het geval was geweest, hij de keizer had zou hebben afgeraden het interview te laten publiceren.³⁶ Röhl beargumenteert echter dat Bülow op zijn minst drie verschillende kopieën van het interview tot zijn beschikking had. De rijkskanselier gaf toestemming tot de publicatie omdat hij het eens was met wat de keizer met het interview wilde bereiken. 'Het voor lief nemen van de eigengereide handelingen van de keizer was voor hem (Bülow) allang een tweede natuur geworden.'³⁷ Hiermee benadrukt Röhl de 'persoonlijke heerschappij' waarin Wilhelms beschikte over een hofhoudingen die niet in staat was de keizer te weerhouden van een fout als de *Daily Telegraph-affaire*. Clark stelt daarentegen juist dat Bülow verschillende persoonlijke belangen had bij de affaire. Doordat hij bij zijn optreden in de *Reichstag* een speech – die een solide verdediging van de keizer moest vormen – had genegeerd en zich gedeeltelijk probeerde te distantiëren van de affaire was 'his chief objective, as always, to reinforce his own political position vis-à-vis the *Reichstag*, the Prussian ministry and the emperor'.³⁸ Daarnaast stelt Clark dat de affaire een traditie voortbracht van het 'systematisch afstand doen van de uitspraken van de keizer door de Duitse regering'.³⁹ Steeds vaker deed de Duitse regering uitspraken van de keizer af als persoonlijke

³² Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 240.

³³ Clark en Röhl verwijzen onder andere naar het Krugertelegram en de Hunnenrede.

³⁴ Röhl, *Keizer Wilhelm II*, 117.

³⁵ Ibidem 120.

³⁶ Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 240.

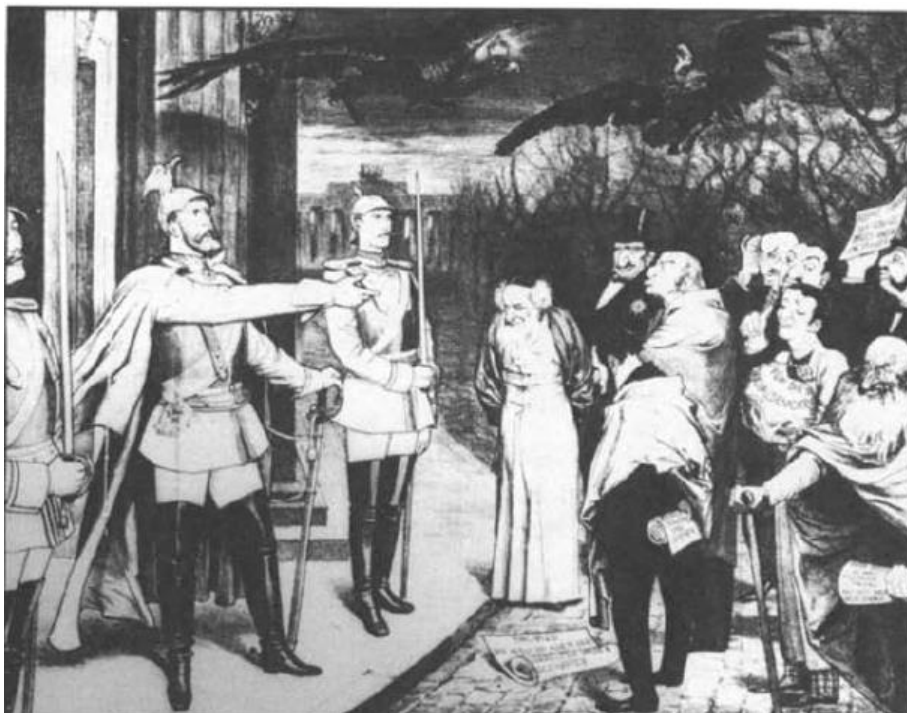
³⁷ Röhl, *Keizer Wilhelm II*, 119.

³⁸ Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 242; Uit onderzoek van de historicus Katherine Lerman is gebleken dat Bülow een speech, die in november al was geschreven, links had laten liggen. Deze speech vormde een veel betere verdediging van de keizer dan het optreden van Bülow in de *Reichstag*. Zie Katherine Lerman, *The Chancellor as Courtier. Bernhard von Bülow and the Governance of Germany* (Cambridge, 1990) 223.

³⁹ Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 249.

expressies in plaats van uitingen van structureel politiek beleid. Hiermee tracht Clark de ‘persoonlijke heerschappij’ die Röhl aan Wilhelm toeschrijft af te zwakken, door te stellen dat de rijkskanselier en de Duitse regering de ruimte kregen afstand te doen van Wilhelms uitspraken.

Naast de rol die Bülow speelde, verschillen de twee historici ook van visie als het gaat om de invloed van de *Daily Telegraph*-affaire zelf. Röhl benadrukt dat Wilhelm het aantasten van de internationale geloofwaardigheid van het Duitse Keizerrijk op zijn geweten had en met de affaire bijdroeg aan het klimaat waarin de Eerste Wereldoorlog is ontstaan. ‘Staatslieden in Londen, Parijs, Washington, Sint-Petersburg en Tokio waren bezorgder dan ooit en stelden zich de vraag of de keizer [...] eigenlijk nog wel toerekeningsvatbaar was.’⁴⁰ Wilhelm had zodoende internationale diplomatieke banden serieus weten te beschadigen. Röhl redeneert in zijn analyses van ‘top to bottom’ en neemt het handelen van de keizer als uitgangspunt. Clark probeert dit om te draaien door te stellen dat de *Daily Telegraph*-affaire een uitspatting was van de alsmaar groeiende angst onder het Duitse volk: ‘a deeply felt anxiety about the drift into international isolation that had occurred since the departure of Bismarck.’⁴¹ Volgens Clark is het onterecht te stellen dat internationale relaties door Wilhelm werden beschadigd en is makkelijk om complexe problemen af te schuiven op ‘the man at the top’.⁴² De persoonlijke macht die Wilhelm zou hebben tijdens de affaire wordt volgens Clark zwaar overschat.

Figuur 2: De Hohenzollernmonarchie als laatste verdediging tegen Joodse invloed.

⁴⁰ Röhl, *Keizer Wilhelm II*, 120.

⁴¹ Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 246.

⁴² *Ibidem*, 246.

1.4 Het antisemitisme van de keizer

Een groot aantal anti-Joodse uitingen die Wilhelm heeft gedaan zijn de laatste decennia naar de oppervlakte gebracht. John Röhl heeft grootschalig bronnenonderzoek gedaan naar Wilhelms antisemitische uitingen. Röhl concludeert aan de hand van dit onderzoek dat Wilhelm ‘een soort voorloper van Adolf Hitler, de ontbrekende schakel [...] tussen de “Bloed en IJzer Kanselier” en de Führer’ was.⁴³ Zo omschrijft hij de rol van de Hohenzollernmonarchie, die werd gezien als conservatieve verdediging tegen de ‘moderniteit’ van de Joodse invloeden. Een voorbeeld hiervan is een spotprent uit de antisemitische karikatuurserie *Politischer Bilderbogen* uit 1891.⁴⁴ Deze moderniteit werd onder andere geassocieerd met het geïndustrialiseerde en gecommmercialiseerde Engeland waardoor er ook wel werd gesproken van ‘Juda-England’. Het Joodse volk en Groot-Brittannië vormden volgens Röhl rond de eeuwenwisseling een combinatie van de twee grootste vijandbeelden van het Duitse volk.⁴⁵ Ook bij Wilhelm is er van voor en na zijn kroning in 1888 veel correspondentie bewaard gebleven waarin hij de Joden ervan beschuldigde verantwoordelijk te zijn voor alle kommer en kwel in zijn leven, zoals de dood van zijn vader en zijn verlamde linkerarm.⁴⁶ Een centrale stelling in de biografie van Röhl is dat het grote aantal anti-Joodse uitspraken, bewijs vormt voor het antisemitisme dat als een rode draad door het leven van Wilhelm II loopt.

In de biografie van Clark wordt deze conclusie van Röhl tweeledig geproblematiseerd. Allereerst bekritiseert Clark de link die Röhl legt tussen Otto von Bismarck en Adolf Hitler, door aan te stippen dat niemand eigenlijk weet wat deze ‘missing link’ zou moeten inhouden. Het gedachtegoed van Hitler was namelijk geworteld in een heel ander politiek en ideologisch milieu.⁴⁷ Wilhelm was opgegroeid in een milieu waar het normaal was het Joodse volk te gebruiken als zondebok, terwijl Hitler in *Mein Kampf* een eigen ideologie rondom antisemitisme formuleerde. Daarnaast zou het ook te kort door de bocht zijn om te zeggen dat Wilhelm de weg heeft vrijgemaakt voor de dictatuur van Hitler, aangezien het tussen Wilhelm en de nationaalsocialisten niet wilde boteren.⁴⁸ Ten tweede benadrukt Clark dat Wilhelm wel schuldig was aan antisemitische vooroordelen die vanzelfsprekend waren binnen de Duitse en Europese aristocratie, maar dat daartegenover stond dat hij

⁴³ John Röhl, *Wilhelm II: der Weg in den Abgrund 1900-1941* (München 2017) 354; Met de ‘Bloed en IJzer Kanselier’ wordt Otto von Bismarck bedoeld. De vader van Wilhelm II, Frederik III, overleed in hetzelfde jaar waarop Wilhelm II keizer werd. De grootvader van Wilhelm II, Wilhelm I, overleed tevens in 1888. Hierdoor wordt 1888 ook wel het ‘driekeizerjaar’ genoemd. Omdat Wilhelm I overschaduwd werd door Otto von Bismarck wordt Wilhelm II door Röhl gezien als opvolger van Otto von Bismarck.

⁴⁴ Zie Figuur 2.

⁴⁵ Röhl, *The Kaiser and his court*, 197.

⁴⁶ Ibidem 202.

⁴⁷ Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 350.

⁴⁸ Ibidem 350; In hoofdstuk 3 wordt verduidelijkt hoe de relatie tussen Wilhelm en de nationaalsocialisten problematisch was.

vriendschappen met vooraanstaande Joodse personen – zogenaamde *Kaiserjuden* – niet schuwde.⁴⁹ De *Kaiserjuden* kwamen de keizer op verschillende vlakken financieel tegemoet, iets dat Wilhelm respecteerde omdat hij ontzag had voor mensen die welvaart genereerden door eigen inspanningen.⁵⁰ Wilhelm deinsde daarnaast niet terug om deze personen openlijk te prijzen tijdens speeches en zocht ze zelfs op in synagogen.⁵¹ De centrale stelling van Clark is dus dat Wilhelm zich zeker schuldig heeft gemaakt aan anti-Joodse uitspraken, maar dat daarmee niet geconcludeerd kan worden dat de keizer de antisemitische ‘missing link’ is tussen Otto von Bismark en Adolf Hitler. Daarnaast probeert Clark met de toelichting van de *Kaiserjuden* aan te tonen dat het antisemitisme van Wilhelm vooral opportunistisch was.

In dit hoofdstuk zijn de opvattingen van Röhl en Clark uiteengezet aan de hand van Wilhelms persoonlijke macht gedurende de *Daily Telegraph-affaire* en zijn daarnaast de twee ‘definities’ van Wilhelms antisemitisme behandeld. Met de argumenten die gegeven zijn rondom de affaire in 1908 kan nu een vergelijking worden getrokken met de persoonlijke macht van Wilhelm tijdens zijn ballingschap. Deze vergelijking geeft meer inzicht in de mate waarop Wilhelm gebruik kon maken van deze macht in om de nationaalsocialisten te ‘gebruiken’ om terug te keren op zijn troon. Daarnaast bieden de twee definities van het antisemitisme van Wilhelm een kader om te onderzoeken in hoeverre Wilhelm, aan de hand van zijn antisemitische uitspraken, aansluiting vond bij de Jodenhaat van de nationaalsocialisten.

⁴⁹ Onder andere: Albert Ballin, Max Warburg, Carl Fürstenberg, Ludwig Max Goldberger, James Simon en Eduard Arnhold.

⁵⁰ Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 351.

⁵¹ Jehuda Reinharz en Walter Schatzberg, *The Jewish Response to German Culture: From the Enlightenment to the Second World War* (Lebanon 1985) 164.

Hoofdstuk 2 – Wilhelms hofhouding en het dagboek van Ilseman

In hoofdstuk 3 zal ik het debat tussen Röhl en Clark over de persoonlijke macht van Wilhelm toepassen op de persoonlijke macht van de ex-keizer in Doorn. Het lijkt problematisch om een parallel te trekken tussen Wilhelms persoonlijke macht als keizer en zijn persoonlijke macht ten tijde van zijn ballingschap. Bij de pogingen om via de nationaalsocialisten de monarchie te herstellen moest Wilhelm echter zijn familie en de hofhouding aansturen, net als dat hij dat gedaan had als keizer. Waar Wilhelms persoonlijke macht tijdens zijn ballingschap in Doorn vaak buiten beschouwing wordt gelaten, probeer ik in dit hoofdstuk aan te tonen dat het wel degelijk mogelijk is vergelijkingen te trekken met Wilhelms keizertijd.⁵²

2.1 Een miniatuurhofhouding in Doorn

Op soortgelijke wijze als tijdens zijn tijd als keizer werd Wilhelm na zijn onttroning nog steeds omringd door zijn persoonlijke hofhouding. In een brief aan de Nederlandse regering omschrijft P. Peereboom –een medewerker van Wilhelms secretariaat – de miniatuurhofhouding in Doorn: ‘Hij is een man op leeftijd wiens vermogen in Holland [...] niet groot genoeg is om daarvan op den duur eene ‘Hofhouding’ te voeren [...]. Men wil den Keizer nog zoo veel mogelijk in den waan van het Keizerschap doen leven, en vergeet daarbij wellicht, dat men niet verder moet springen als de stok lang is.’⁵³ Deze omschrijving contrasteert met de ‘persoonlijke heerschappij’ zoals Röhl die omschrijft, omdat werknemers van Wilhelm er blijkbaar voor moesten zorgen dat de ex-keizer in zijn ‘eigen wereld’ bleef leven op Doorn. Het sluit eerder aan bij de beperkte macht die Clark de ex-keizer toeschrijft en de nadruk die Clark legt op de beïnvloedbaarheid van de keizer door zijn entourage.

Daarnaast leek Wilhelm niet veel veranderd te zijn sinds zijn tijd als keizer. In 1931, ruim twintig jaar na de *Daily Telegraph*-affaire, schrijft Wilhelms adjudant Sigurd von Ilseman zelfs:

Ik heb het tweede deel van de memories van Bülow bijna helemaal doorgelezen en steeds moet ik weer constateren hoe weinig de keizer sinds die tijd veranderd is. Bijna alles wat zich toen heeft afgespeeld, herhaalt zich in het heden. Het enige verschil is dat zijn daden toen van grotere betekenis waren en gevolgen hadden, terwijl ze nu geen schade meer aanrichten.⁵⁴

⁵² Kohlrausch, ‘Meer dan eenden voederen’ 635; Martin Kohlrausch omschrijft in deze passage dat het niet mogelijk is om een vergelijking te maken tussen Wilhelms keizerlijke macht en zijn macht in Doorn.

⁵³ Privéarchief Familie Peereboom, Brief van P.J. Peereboom aan de Nederlandse regering uit 1 juni 1923. Met dank aan Cornelis van der Bas, conservator van Museum Huis Doorn; Zie figuur 3.

⁵⁴ Ilseman e.a., *Wilhelm II in Nederland* 366 (11 februari 1931).

Wilhelm vertoonde volgens Ilseman in Doorn dezelfde karaktergebreken die hem werden toegeschreven gedurende zijn tijd als keizer. De adjudant schrijft daarentegen wel dat de daden van Wilhelm geen schade meer aan konden richten.⁵⁵

dat de Keizer nog altyd hoopt, dat hy of één zyner nakomelingen ééns weer het bewind over Pruissen of Duitschland zal voeren. In deze verwachting wordt de Keizer zeer gesterkt door eenige menschen uit zyne omgeving. Deze menschen zyn oud-officieren, meestal zonder vermogen, die van hun pensioen ter nauwer nood kunnen leven en die van de tegenwoordige regeering in Duitschland weinig of geen steun hebben te verwachten. Het is derhalve misschien niet alleen hunne politieke overtuiging, doch zeer zeker hun persoonlyk belang, eene dergelyke gedachte by den Keizer wakker te houden. De verwezenlyking van eene dergelyke gedachte zou natuurlyk ook in de eerste plaats een persoonlyk belang van den Keizer zelf zyn. Hy is een man op leeftyd, wiens vermogen in Holland op het oogenblik volgens myn zoon niet groot genoeg is, om daarvan op den duur eene "Hofhouding" te voeren, zooals thans nog het geval is. Men wil den Keizer nog zoo veel mogelijk in den waan van het Keizerschap doen leven, en vergeet daarby wallicht, dat men niet verder moet springen als de stok lang is.

Figuur 3: De brief van P. J. Peereboom aan de Nederlandsche regering

2.2 Het dagboek van Sigurd von Ilseman

Ilsemans dagboek is een nuttige primaire bron met betrekking tot het leven van Wilhelm gedurende zijn ballingschap in Nederland. Ilseman werd in de zomer van 1918 als vleugeladjudant gekozen omdat hij zelfstandig kon oordelen en een goede bemiddelaar was.⁵⁶ Ilseman levert met het dagboek een soort onvrijwillige cultuurgeschiedenis van een historische en psychologische extreemsituatie.⁵⁷ Tijdens deze periode was Ilseman de grootste criticus van Wilhelm. Ilsemans verkeerde vrijwel dagelijks in de direct omgeving van Wilhelm waardoor het verslag een 'sleuteltekst' is.⁵⁸ Regelmatig reflecteerde de adjudant op zijn eigen betrouwbaarheid. Zo noteerde hij in 1928 dat hij dagelijks wilde schrijven omdat 'dergelijke aantekeningen alleen van waarde zijn wanneer zij absoluut waar, betrouwbaar en actueel zijn.'⁵⁹ In 1931 voegde hij daaraan toe: 'Daarom beperk ik mij bij mijn aantekeningen tot de nuchtere weergave van wat ik beleefd heb. De waarde van deze notities zit meer in de nauwkeurigheid, vooral omdat ik wat ik heb meegemaakt en gehoord, meestal nog dezelfde dag opschrijf.'⁶⁰

⁵⁵ Dit zal in hoofdstuk 3 nader onderzocht worden.

⁵⁶ Yme Kuiper, 'Trouw aan de keizer. Dagboeken van een vleugeladjudant', *Virtus | Journal of Nobility Studies* 24 (2017) 237–244, aldaar 238.

⁵⁷ Kohlrausch, 'Meer dan eenden voederen', 629; Ilseman maakte de vlucht van Wilhelm naar Nederland mee en zag hem in 1941 sterven. Daarmee vormt het dagboek een unieke bron die het gehele ballingschap van Wilhelm omschrijft.

⁵⁸ Jacco Pekelder, 'Leven in een luchtkasteel. De dagboeken van Sigurd von Ilseman als historisch document over Wilhelm II', in: *Wilhelm II in Nederland 1918-1941* (Soesterberg 2015) XII.

⁵⁹ Ilseman e.a., *Wilhelm II in Nederland*, 300 (1 januari 1928).

⁶⁰ Ibidem 366 (11 februari 1931).

Er kunnen echter ook kritische kanttekeningen worden gezet bij het dagboek van Ilseman. Doordat de adjudant zich zeker 23 jaar aan de zijde van Wilhelm heeft geschaard en een groot deel van zijn loopbaan en persoonlijke leven opgaf om met Wilhelm mee te reizen, valt een bepaalde persoonlijke loyaliteit niet uit te sluiten. Ook is de ontstaansgeschiedenis van het dagboek is complex. Kort voor de Duitse invasie in Nederland heeft Ilseman zijn dagboek ingemetseld, zich bewust van de waarde van zijn memoires.⁶¹ Pas in 1967, vijftien jaar na de dood van Ilseman, werd het dagboek uitgegeven door Harald von Königswald. Deze conservatieve Duitse schrijver heeft delen van het dagboek niet in de eerste editie opgenomen. Het is dus niet uit te sluiten dat door weglating van passages of zelfs aanpassingen in de tekst bepaalde kritische thema's, zoals Wilhelms houding tegenover de nationaalsocialisten, in een ander licht zijn komen te staan. De familie van Ilseman gaf in 2015 bij het schrijven van een hertaling door Jacco Pekelder, geen toestemming om de ontbrekende passages op te nemen in de uitgave.⁶² Over de inhoud van ontbrekende passages valt slechts te speculeren, maar de beslissing van de familie is op zijn minst opmerkelijk.

⁶¹ Wendy Landewe, 'Mit dem Kaiser ins Exil. Die Tagebücher von Sigurd von Ilseman (1884–1952)', in: *Adelige über sich selbst. Selbstzeugnisse in nordwestdeutschen und niederländischen Adelsarchiven* (Münster 2015) 98.

⁶² Pekelder, 'Leven in een luchtkasteel, XLVII'.

Hoofdstuk 3 – De macht van een afgezette keizer

In de eerste maanden van de jaren dertig werd er steeds regelmatig gesproken over de terugkeer van Wilhelm naar Duitsland. Dit hing samen met de toenemende macht van de nationaalsocialistische beweging. In de aanloop naar de machtsovername van Hitler op 30 januari 1933 werd de houding van de keizer tegenover de nationaalsocialistische beweging vooral getekend door ambivalentie. Zo vertelde een collega van Ilseman dat hij ‘geschokt is door het feit dat de keizer zo snel van politiek inzicht kan veranderen en hij het te doen heeft met de vroegere ministers en raadgevers’.⁶³ In dit hoofdstuk analyseer ik passages uit het dagboek van Ilseman door ze te vergelijken met het debat van Röhl en Clark omtrent de *Daily Telegraph*-affaire.

3.1 Wilhelm en Prins Auwi

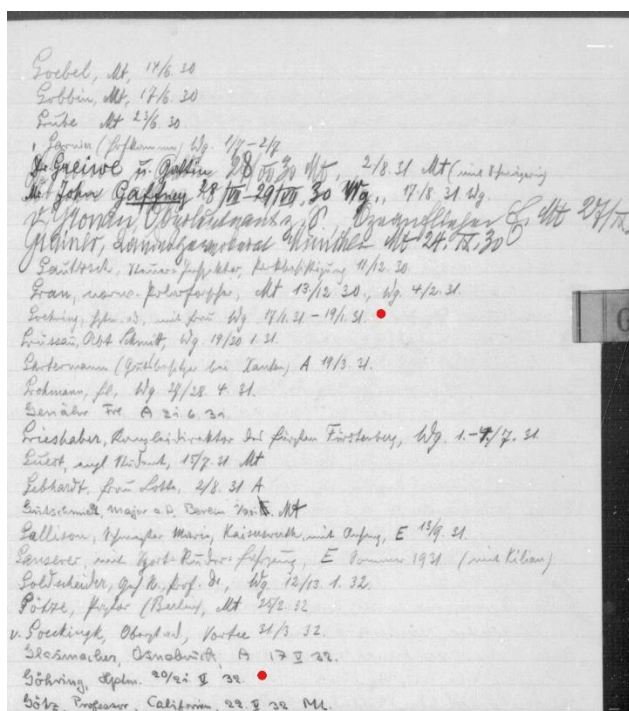
Dezelfde ambivalentie wordt ook duidelijk aan de hand van Wilhelms relatie met zijn zoon August Wilhelm – die vaak kortweg ‘Auwi’ werd genoemd – omtrent zijn lidmaatschap bij de NSDAP. Op 10 mei 1930 schreef Ilseman dat Wilhelm zijn zoon had uitgescholden omdat deze, achter de rug van zijn vader om, nationaalsocialist was geworden. In een brief had Wilhelm hem gevraagd weliswaar niet direct uit de partij te treden, maar verzocht hem geen verdere stappen te ondernemen.⁶⁴ Op 19 september in datzelfde jaar, kort na de Rijksdagverkiezingen waarbij de NSDAP 107 zetels behaalde, vertelde Wilhelm echter aan Ilseman dat hij trots was dat prins Auwi ‘op het juiste paard gewed’ had.⁶⁵ Deze ambivalentie laat goed zien hoe opportunistisch Wilhelm was als het ging om de successen van de NSDAP. Hij zag de opkomst van de nationaalsocialistische beweging als iets waar je wel of niet je geld op in kon zetten. Hij was trots op zijn zoon die het juiste ‘politieke spel’ had gespeeld door zich aan te sluiten bij de NSDAP. Wilhelm was hierin slechts een toeschouwer aangezien hij niet in staat was geweest invloed uit te oefenen op het toetreden van Auwi tot de NSDAP. Dit contrasteert met de ‘persoonlijke heerschappij’ zoals Röhl omschrijft en toont aan dat belangrijke gebeurtenissen voor Wilhelm werden verborgen, net zoals hij als keizer ook pas dagen na de *Daily Telegraph*-affaire op de hoogte werd gebracht. Wilhelms houding met betrekking tot de toetreding van zijn zoon tot de NSDAP ondersteunt eerder Clarks omschrijving van de machteloosheid van de keizer. Net als tijdens de *Daily Telegraph*-affaire besloot een vertrouweling van Wilhelm een eigen weg in te slaan zonder dat de (ex)keizer in staat was in te grijpen.

⁶³ Ilseman e.a., *Wilhelm II in Nederland*, 404 (28 september 1932).

⁶⁴ *Ibidem* 351 (10 mei 1930).

⁶⁵ *Ibidem* 355 (19 september 1930).

Tijdens zijn asiel in Nederland kwam Wilhelm twee keer in aanraking met Hermann Göring, die Huis Doorn in 1931 en in 1932 bezocht. De bezoeken zijn toentertijd ook genoteerd in het bezoekersregister van Huis Doorn.⁶⁶ Na het eerste bezoek van Göring, waar helaas geen notulen van zijn overgebleven, zou Göring hebben toegezegd dat hij zich zou inzetten voor Wilhelms terugkeer op de Duitse troon.⁶⁷ Uit Ilsemanns aantekeningen blijkt echter dat August Wilhelm ook een rol heeft gespeeld voorafgaande aan het bezoek. De avond voor Görings reis naar Doorn, had de nationaalsocialist nog bezoek gehad van Auwi. Hij was woedend dat iemand anders Göring naar Doorn had weten te halen. Daarom had hij Göring instructies gegeven ‘om hem (Wilhelm) steeds weer in de rede te vallen, [...] Hij zou er steeds de nadruk op moeten leggen dat de keizer de voormalige keizer was en de monarchie verleden tijd. Kortom, Auwi wilde Göring flink beetnemen.’⁶⁸ Misschien had Göring als doel gesteld de familie uit elkaar te drijven, maar hieruit wordt in iedere geval duidelijk dat Wilhelm niet in staat was een spil te vormen in zijn familie en zijn zoon in te zetten voor zijn eigen restauratie. Net zoals Bülow bij de *Daily Telegraph*-affaire kreeg Auwi ook rondom het bezoek van Göring zich af te zetten tegen zijn vader en wordt de persoonlijke macht die Röhl omschrijft tegengesproken.

Figuur 4: Bezoekersregister van Huis Doorn. De bezoeken van Hermann Göring zijn rood gemarkeerd.

Figuur 5: Görings bezoek aan Huis Doorn in 1932

⁶⁶ Zie figuur 4

⁶⁷ Ilsemann e.a., *Wilhelm II in Nederland*, 361 (19 januari 1931); Omdat er van de bezoeken geen notulen zijn gemaakt zullen de besprekingen tussen Wilhelm en Göring buiten beschouwing worden gelaten. De focus zal daarom liggen op de gebeurtenissen rondom de bezoeken.

⁶⁸ Ibidem 362 (19 januari 1931).

3.2 Wilhelm en de kroonprins

Voorafgaande aan het tweede bezoek van Göring aan Huis Doorn in 1932, doet een soortgelijke situatie zich voor. Op de dag waarop Göring arriveert in Doorn krijgt Wilhelm te horen dat zijn andere zoon, kroonprins Wilhelm, bij Göring en Hitler langs was geweest om de restauratie van de monarchie te bespreken. Tijdens dit gesprek had de kroonprins uitgelegd dat zijn vader niet in staat was 'de teugels van de regering nog eens in handen te nemen'.⁶⁹ Net als bij het eerste bezoek van Göring was het in 1932 weer een van zijn zoons die een poging deed, roet in het eten van het hoofd van de familie te gooien. Hij zag zijn vader als een obstakel in zijn weg naar de macht omdat hij van de nationaalsocialisten vaker te horen had gekregen dat hij degene zou zijn die de monarchie zou herstellen.⁷⁰ In deze periode lijkt de kroonprins zijn vader dus niet meer als hoofd van de familie te beschouwen en plaatst zichzelf zelfs boven de ex-keizer. Net zoals Clark bij rijkskanselier Bülow benadrukte, liet ook de kroonprins zich in dit geval niet door Wilhelm weerhouden van een persoonlijke politieke agenda. De twee bezoeken van Göring waren volgens Clark daarnaast tekenend voor de relatie die Hitler op probeerde te bouwen met de Hohenzollerns: 'Hitler hoped, by associating himself with the old ruling family, to strengthen his credentials as the legitimate successor to Prussia-Germany's monarchical tradition.'⁷¹ Net zoals Clark bij Bülow in 1908 al aanwees werd Wilhelm ook nu weer door een ander gebruikt om eigen macht te consolideren.

In de eerste maanden van 1932 leek Wilhelm zich toch weer te beroepen op zijn rol als familieoudste. De kroonprins maakte in de eerste maanden van 1932 werk van zijn aspiraties om zich kandidaat te stellen voor *Reichspräsident*. In een brief schreef hij: 'der Weg über den Reichspräsidenten sei der einzige Weg, die Krone, eine neue Krone, wiederherzustellen'.⁷² Hitler zou op deze manier dan 'sein Kanzler' worden waarop ze een nieuw soort monarchie zouden kunnen bewerkstelligen. Toen dit nieuws Doorn was Wilhelm woedend en hij vertelde zijn zoon: 'Als je deze post overneemt, moet je de eed op de Republiek afleggen. Doe je dat en houd je je daaraan, dan heb je voor mij afgedaan. Ik ontferf je en gooi je de deur uit. [...] Leden van het Huis Hohenzollern breken hun eed niet.'⁷³ De woorden van de keizer wisten de kroonprins er uiteindelijk van te weerhouden zich daadwerkelijk verkiesbaar te stellen voor de verkiezingen van 1932. Ondanks dat Wilhelm – zoals uit de bezoeken van Göring is gebleken – zijn zoons maar op beperkte wijze kon aansturen, bleek hij

⁶⁹ Ibidem 349 (20 mei 1931).

⁷⁰ Klaus Jonas, *The Life of Crown Prince William* (Pittsburgh 1961); dit bleken achteraf valse beloftes te zijn aangezien Hitler het niet zo ophad met de kroonprins: 'Hitler had a very low opinion of the Crown Prince whom he regarded as a lightweight.'

⁷¹ Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 356; Pierik en Pors, *De verlaten monarch*, 137.

⁷² Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg, N 239.109 Korrespondenz Levetzow, Inventarisnummer 42, brief 1932, Levetzow an Baronin Tiele-Winckler: Äußerung Kronprinz Wilhelms über seine Kandidatur für den Posten des Reichspräsidenten gegenüber Göring, Weimar.

⁷³ Ilseman e.a., *Wilhelm II in Nederland*, 400 (20 juli 1932).

in juli 1932, toch in staat te zijn de kroonprins te weerhouden van een politieke keuze die van grote invloed was geweest op het gehele huis Hohenzollern. Toen puntje bij paaltje kwam, vervulde Wilhelm dus nog steeds de rol van *pater familias* waar je als lid van de familie langs moest gaan om toestemming te vragen. Een vorm van ‘persoonlijke heerschappij’ zoals Röhl omschrijft heerste rondom deze gebeurtenis dus nog wel binnen de familie.

3.3 Wilhelm en zijn hofhouding

Voorafgaand aan het eerste bezoek van Göring op 18 januari 1931 lagen leden van de hofhouding van Wilhelm met elkaar overhoop. Zo schreef Ilseman over zijn collega Leopold von Kleist dat deze zeer geërgerd was over het feit dat Wilhelms vermogensbeheerder in een brief had laten weten hoe de ex-keizer zich zou moeten gedragen tegenover de nationaalsocialist.⁷⁴ Ook Wilhelms vrouw Hermine had een eigen mening over hoe de keizer zich zou moeten opstellen.⁷⁵ Kleist was op zijn beurt bang dat Wilhelm zich niet zou kunnen inhouden en ruzie zou krijgen met Göring. De concurrentie tussen leden van Wilhelms hofhouding wordt geïllustreerd door een uitspraak van Kleist over Hermine: ‘De hoge vrouw probeert steeds opnieuw ons tegen elkaar uit te spelen’.⁷⁶ Net als bij de *Daily Telegraph-affaire* werd Wilhelm omringd door mensen die zijn gedrag wantrouwden en probeerden bij te sturen.⁷⁷ De leden van de hofhouding leken weinig vertrouwen te hebben in de overtuigingskracht van Wilhelm tegenover Göring, waarmee de these van Clark ondersteund wordt. Wilhelms persoonlijke macht op Doorn werd ingeperkt door zijn hofhouding.

3.4 Een tweede Daily Telegraph-affaire

In het najaar van 1932 was daarentegen niemand in staat Wilhelm te weerhouden van een soortgelijke misstap als de *Daily Telegraph-affaire* in 1908. Op 1 oktober werd Ilseman opgebeld met de woorden: ‘Hier staat de boel op stelten!’.⁷⁸ Het ging om een brief die Wilhelm aan zijn zoon de kroonprins had geschreven waarin hij kritiek gaf op de nationaalsocialisten. De brief was in handen van Göring gekomen. Alle zeilen werden bijgezet om de situatie te verzachten en Wilhelm werd gevraagd een herschreven brief te sturen naar de kroonprins. Tot ieders verbazing weigerde Wilhelm hieraan mee

⁷⁴ Leopold von Kleist was de Hausminister en belast met het beheer van het Hohenzollernbezit in Duitsland. Kleist had een groot aandeel in de organisatie van het bezoek van Göring aan Doorn. Wilhelms vermogensbeheerder was Ulrich von Sell.

⁷⁵ Hermine Reuß trad – door op 5 november 1922 met Wilhelm te trouwen – in de voetsporen van Augusta Victoria, Wilhelms eerste vrouw die in Huis Doorn overleed.

⁷⁶ Ilseman e.a., *Wilhelm II in Nederland* 361 (17 januari 1931).

⁷⁷ Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 238.

⁷⁸ Ilseman e.a., *Wilhelm II in Nederland*, 404 (3 oktober 1932); de beller was Alfred Schering, een Duitse politicus die zich inzette voor herstel van de monarchie in Duitsland.

te werken met de woorden: 'I stick to my letter!'.⁷⁹ Hoe de brief uiteindelijk in de handen van Göring terecht is gekomen blijft een raadsel, maar het lijkt erop dat Göring niet geheel de waarheid gesproken heeft. Dit is volgens de Duitse historicus Wilibald Gutsche ook geen verrassing omdat de brief Hitler en Göring een excuus bood om zich meer te distantiëren van toenemende machtseisen van de Hohenzollernfamilie.⁸⁰ Net als bij de *Daily Telegraph-affaire* besloot Wilhelm het heft in eigen handen te nemen en zijn eigen visie te delen zonder dat zijn hofhouding daarvan op de hoogte was. Wilhelm was hierin echter blind voor de gevolgen die zijn keuzes teweeg brachten. Röhl zou in deze situatie de impact van Wilhelms daden benadrukken, terwijl Clark zou beargumenteren dat deze misstap het product was van de al langere opbouwende spanningen tussen de nationaalsocialisten en de Hohenzollerns. De hofhouding op Doorn was echter niet in staat deze brief te censureren en hem zover te krijgen een tweede brief te sturen. Hierdoor vormt deze situatie onderbouwing voor de 'persoonlijke heerschappij' in Doorn en vertoont de situatie overeenkomsten met Röhl's omschrijving van de affaire in 1908.

Zoals Wilhelms relatie met zijn twee zoons laat zien, had keizer de grootste moeite zijn familieleden aan te sturen. Ook lagen leden van Wilhelms hofhouding met elkaar overhoop over hoe Wilhelm zich zou moeten gedragen en wie de keizer in Doorn het beste kon helpen. Van een 'persoonlijke heerschappij' was in Doorn dus weinig sprake van. Toen puntje bij paaltje kwam was Wilhelm echter wel in staat de kroonprins terug te fluiten en kreeg Wilhelm het voor elkaar eigenhandig de relatie met Göring en Hitler te verslechteren. Toch moet gesteld worden deze politieke keuzes van Wilhelm nooit resulteerde in een uniform en gestructureerd beleid de monarchie te restaureren, aangezien familieleden en adjudanten vaak eerder tegenwerkten dan meewerkten. Er was in Doorn geen sprake meer van een, in Röhl's woorden, 'persoonlijke heerschappij' waarin Wilhelms familie en hofhouding het verlengde van zijn persoonlijke macht vormden. De beperkte persoonlijke macht die Clark de keizer toeschrijft wordt daarom gedurende het asiel van Wilhelm in Huis Doorn meer ondersteund.

⁷⁹ Ilseman e.a., *Wilhelm II in Nederland* 404 (3 oktober 1932).

⁸⁰ Willibald Gutsche, *Ein Kaiser im Exil: der letzte deutsche Kaiser Wilhelm II. in Holland : eine kritische Biographie* (Marburg 1991) 149.

Hoofdstuk 4 – Het antisemitisme van een afgezette keizer

Zoals in hoofdstuk 1 duidelijk werd verschillen Röhl en Clark van mening als het gaat om het karakter van Wilhelms antisemitisme. Röhl ziet dit antisemitisme als bewijs voor de rol die Wilhelm speelde in de overgang van het Duitsland van Bismarck naar het Duitsland van Hitler. Clark stelt daarentegen dat het antisemitisme van Wilhelm niet te vergelijken is met de ‘moderne’ variant die de nationaalsocialistische beweging introduceerde. Tijdens zijn asiel in Nederland beschuldigde Wilhelm het Joodse volk steeds vaker van zijn onttroning en de spanningen in Duitsland.⁸¹ Volgens Clark vond Wilhelm in deze gewelddadige fantasieën de makkelijke antwoorden die hij nodig had, om de ingewikkelde vragen die hem bleven achtervolgen, te beantwoorden.⁸² Röhl concludeert daarentegen dat Wilhelm gedurende zijn ballingschap verharde in zijn antisemitisme om uiteindelijk op te roepen tot eliminatie-antisemitisme.⁸³ In dit hoofdstuk ga ik het antisemitisme van Wilhelm gedurende zijn ballingschap in Doorn behandelen aan de hand van dit historiografisch debat tussen Röhl en Clark. Het dagboek van Ilsemann en correspondentie met Bigelow, een Amerikaanse jeugdvriend van Wilhelm, gebruik ik hierbij als primaire bronnen.

4.1 Een brief naar een vriend

In 1927 schreef Wilhelm aan zijn jeugdvriend Poultny Bigelow: ‘Press, Jews & Mosquitoes [...] are a nuisance that humanity must get rid of in some way or another. I believe the best would be gas?’⁸⁴ De passage in deze brief vormt voor Röhl de overgang naar de laatste fase van Wilhelms antisemitisme: een concrete oproep tot uitroeiing van het Joodse volk.⁸⁵ Door zich, al voordat de nationaalsocialisten aan de macht wisten te komen in Duitsland, schuldig te maken aan dergelijke opvatting was het geen grote stap meer naar het antisemitisme van Hitler.⁸⁶ Met de kennis van nu is de verwijzing die Wilhelm maakt naar ‘gas’ op zijn zachtst gezegd ongelukkig. Wilhelm leefde namelijk niet lang genoeg om kennis te krijgen van de grootschalige en structurele vernietiging van het Joodse volk, die zich voornamelijk voltrok in de laatste jaren van de Tweede Wereldoorlog. Voor Röhl is dit geen excuus: ‘Wilhelm had no ideological compunction, no moral qualms against seeking his restoration to the Prusso-German throne with the help of the National Socialist movement.’⁸⁷

⁸¹ Gutsche, *Ein Kaiser im Exil*, 76.

⁸² Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 354.

⁸³ Röhl, *The Kaiser and his court*, 211.

⁸⁴ New York Public Library, 34a, correspondentie Poultny Bigelow, inventarisnummer 2, brief 15 augustus 1927, New York.

⁸⁵ Röhl, *The Kaiser and his court*, 210.

⁸⁶ Röhl, *Keizer Wilhelm II*, 185.

⁸⁷ Röhl, *Weg in den Abgrund*, 1239.

Voor Clark vormt deze uiting niet genoeg bewijs voor een overeenkomstigheid met het antisemitisme van de nationaalsocialisten. Clark benadrukt dat Wilhelm nooit de basis heeft gelegd voor praktische activiteiten of gebaren ter ondersteuning van antisemitische groeperingen.⁸⁸ Dit is waarschijnlijk te wijten aan het feit dat de Joden nooit de enige groep was die Wilhelm identificeerde als aanstichter van zijn ongeluk. Zoals Wilhelm in de brief naar Bigelow een opsomming maakt van de pers, de Joden en muggen zijn er meerdere gevallen waarin Wilhelm dergelijke rijtjes noemt. In een groot aantal passages in het dagboek van Ilseman en de schriftelijke correspondentie met vrienden als Bigelow passeren – naast de Joden – de Amerikanen, de Britten, de Fransen, de vrijmetselaars, de bolsjewieken, de Junkers en de sociaaldemocraten de revue.⁸⁹ Deze willekeur aan beschuldigingen duidt volgens Clark op het opportunisme van Wilhelms antisemitisme, zoals dat in hoofdstuk 2 op politiek gebied ook te zien was. Volgens Clark was het antisemitisme van Wilhelm reactief en piekte op momenten waarop de keizer zich aangevallen voelde, zoals zich ook voor had gedaan bij de *Daily Telegraph*-affaire.⁹⁰ In hetzelfde jaar als dat hij deze brief stuurde naar Bigelow, vertrouwde Wilhelm de Joodse Karl Friedrich Nowak het schrijven van een driedelige biografie over zijn keizertijd toe.⁹¹ Deze aanstelling lijkt grotendeels op Wilhelms omgang met de *Kaiserjuden*. Dit opportunistische antisemitisme, was breed verspreid onder de Duitse adel, waar Joodse vijandbeelden vaker hand in hand ging met vergelijkbare vriendschappen.⁹² Deze conservatieve vorm van antisemitisme was resultaat van de adellijke angst voor een onbekende vijand: alles dat zich tegen de aristocratie keerde. Omdat angst voor joden was hiervan slechts een onderdeel werden er zelden concrete acties ondernomen.⁹³ Clark zou beargumenteren dat deze brief daarop geen uitzondering vormt.

4.2 De Kristallnacht

In contrast met de brief die Wilhelm stuurde naar Bigelow in 1927, staat een passage uit Ilseman's dagboek, een paar dagen na de Kristallnacht.⁹⁴ Wilhelm vertelde Ilseman op 14 november 1938:

Het is een schande wat daar thuis nu gebeurt. Het (leger) heeft zich veel laten wegvallen, maar hier mag het onder geen beding aan meedoen. Nu moeten de oude officieren en alle

⁸⁸ Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 354.

⁸⁹ Ibidem 354.

⁹⁰ Ibidem 352; na de affaire beschuldigde Wilhelm onder andere de Joden van de ellende die zijn misstap had veroorzaakt.

⁹¹ Ilseman e.a., *Wilhelm II in Nederland*, 269 (15 januari 1927).

⁹² Stephan Malinowski, *Vom König zum Führer* (München 2003) 477.

⁹³ Ibidem 488.

⁹⁴ De Kristallnacht verwijst naar de nacht van 9 op 10 november 1938, toen er in Duitsland een reeks anti-Joodse pogroms plaatsvond. Tussen 7 en 13 november vonden ongeveer vierhonderd mensen de dood en werden er 1400 synagogen vernield.

fatsoenlijke Duitsers protesteren. Maar ze zagen dit moorden en verbranden allemaal – en ze staken geen vinger uit.⁹⁵

Daarnaast vertelde Wilhelm zijn adjudant op 24 november over een gesprek met Prins Auwi: ‘Toen ik hem zei dat ieder fatsoenlijk mens dit optreden misdadig vindt, scheen hem dat volledig koud te laten.’⁹⁶ Deze uitspraken suggereren dat Wilhelm, toen de Jodenhaat van de nationaalsocialisten gewelddadiger werd, terug leek te komen op zijn antisemitische uitspraken. In feite werden met de Kristallnacht zijn uitingen tegenover Bigelow in 1927 voor de eerste keer werkelijkheid. Volgens Röhl wegen deze uitspraken tegen het geweld jegens de Joodse bevolking, in geen mogelijkheid op, tegen de enorme stapel van bewijs voor het structurele antisemitisme van Wilhelm. Wat naast deze argumentatie van Röhl in het achterhoofd moet worden gehouden, is dat in 1938 Wilhelms uitzicht op de Duitse troon bijna geheel verdwenen was. Zo vertelde hij tussen zijn uitspraken over de Kristallnacht door dat ‘men zich helemaal niet meer kan voorstellen dat een man als Kleist stellig geloofde dat de nazi’s de monarchie wilden!’⁹⁷ Een mogelijke verklaring voor de uitspraken zou dus kunnen zijn dat Wilhelm het antisemitisme had laten varen omdat hij zich had gerealiseerd dat hij op het verkeerde paard had gewed. Zijn anti-Joodse uitspraken waren te veel toegesneden op zijn ‘labour of self-exculpation’, om een coherent en stabiel ideologisch wereldbeeld te vormen of een concreet anti-Joodse plan van aanpak te bieden.⁹⁸ Clark zou beargumenteren dat de uitspraken rondom de Kristallnacht duiden op het ideologisch opportunisme van de ex-keizer.

De passages uit Ilsemanns dagboekfragmenten spreken de correspondentie met Bigelow dus direct tegen, waardoor duidelijk wordt dat het antisemitisme van Wilhelm zoals Clark beweert, van conservatievere aard, maar bovenal opportunistisch was. Net als dat in hoofdstuk 3 duidelijk werd dat Wilhelm niet in staat was een duidelijk en coherent politiek beleid te voeren tegenover de nationaalsocialisten, toont de analyse in dit hoofdstuk aan dat samenhang in de uitingen van de ex-keizer ver te zoeken was. Hierdoor lukt het niet een coherent ideologisch wereldbeeld tegenover dat van Hitler te zetten. Een gesprek met een van de adjudanten van Wilhelm en Hitler op 26 september 1933 bevestigde dit. Tijdens dit gesprek betwijfelde Hitler het vermogen van de Hohenzollernmonarchie om ‘zijn Joodse problemen op te lossen’.⁹⁹ Wat daarentegen wel gesteld moet worden is dat, gezien Wilhelms opportunisme, het aannemelijk is dat het antisemitisme van de ex-

⁹⁵ Ilseman e.a., *Wilhelm II in Nederland*, 496 (14 november 1938).

⁹⁶ Ibidem 497 (24 november 1938).

⁹⁷ Ibidem 496 (16 november 1938).

⁹⁸ Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 355.

⁹⁹ Röhl, *Weg in den Abgrund*, 1253.

keizer niet in de weg zou hebben gezeten als hem een plek op de troon zou zijn aangeboden door Hitler.

Conclusie

Met het verhitte debat rondom prins Georg Friedrich in Duitsland ligt de verhouding tussen de Hohenzollernfamilie en de nationaalsocialisten onder een vergrootglas. In dit onderzoek heb ik geprobeerd op dit debat te sluiten aan de hand van de vraag: Wist Wilhelm II politieke en ideologische aansluiting te vinden bij de nationaalsocialistische beweging gedurende zijn ballingschap in Huis Doorn? De focus lag hierbij op enerzijds het politieke opportunisme tegenover de nationaalsocialisten en anderzijds Wilhelms antisemitisme. Bij geschiedschrijving over deze onderwerpen ontbreekt vaak een theoretisch kader waardoor analyse uitblijft. Dit komt vooral doordat zijn leven in het teken stond van ambiguïteit. Twee historici die wel duidelijk een eigen standpunt innemen wat betreft Wilhelm II zijn John Röhl en Christopher Clark. Beide historici hebben zich vooral gericht op de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog, en besteden slechts weinig aandacht aan Wilhelms ballingschap in Doorn. Dit onderzoek heeft geprobeerd aan te tonen dat de theoretische kaders van Röhl en Clark toe te passen zijn op de ex-keizer in Doorn.

5.1 Een toeschouwer in Huis Doorn

Uit de *Daily Telegraph*-affaire in 1908 kan een politiek profiel geschetst worden van keizer Wilhelm dat toepasbaar is op zijn ballingschap in Doorn. Hoewel Wilhelm in Doorn van zijn keizerlijke machten was ontdaan, speelde hij wel nog een centrale rol binnen zijn hofhouding en familie met betrekking tot restauratie van de monarchie. Uit de verhouding die hij met zijn twee zoons August Wilhelm en de kroonprins had, is echter duidelijk geworden dat – net als bij de affaire in 1908 – Wilhelm moeite had zijn vertrouwelingen onder controle te houden, een aspect dat Clark ook benadrukt bij deze affaire. Toch fungeerde de keizer als *pater familias* op het moment dat het er echt toe deed: Wilhelm verbood in 1932 zijn zoon kandidaat te stellen voor *Reichspräsident*. Daarnaast wist Wilhelm het eigenhandig voor elkaar te krijgen de relatie met Göring en Hitler te verslechteren. Deze aspecten ondersteunen de persoonlijke macht die Röhl Wilhelm toeschrijft. Leden van Wilhelms hofhouding lagen echter vaak met elkaar overhoop en Wilhelm was niet in staat hierin orde te scheppen door een coherent en gestructureerd beleid te formuleren. Van Röhl's een 'persoonlijke heerschappij' was erop Huis Doorn maar zelden sprake. Het falen van de 'nationaalsocialistische weg naar de troon' is daarom voor een groot deel te wijten aan het feit dat Wilhelm niet in staat was duidelijke signalen af te geven richting de nationaalsocialisten en zijn hofhouding hierin ook niet eenduidig kon bewegen. Net als Bülow in 1908 lijkt Hitler zich vooral met de ex-keizer te hebben willen associëren om daar zelf van te profiteren en werd de Hohenzollernfamilie vooral aan het touwtje gehouden. Hoewel in enkele gevallen duidelijk wordt dat Wilhelm nog steeds beschikte over persoonlijke macht was hij niet in staat zijn familie en

hofhouding hier een verlengde van zijn macht te maken. Clarks centrale these wordt daarom gedurende het asiel van Wilhelm in Huis Doorn meer onderbouwt dan de these van Röhl.

5.2 Een opportunistisch antisemiet

Ook uit Wilhelms antisemitische uitingen gedurende zijn tijd als keizer trekken Röhl en Clark twee verschillende conclusies die toepasbaar zijn op Wilhelms tijd in Doorn. Röhl argumenteert dat het antisemitisme van Wilhelm – dat als een rode draad door het leven van Wilhelm loopt – bewijst dat Wilhelm de ‘missing link’ was tussen Bismarck en Hitler. Clark problematiseert dit door aan te wijzen dat Wilhelm door zijn leven heen Joodse vrienden had en dat zijn antisemitisme vooral antimodern en passief was. Waar hij in 1927 zijn vriend Bigelow schreef dat de mensheid van alle Joden af zou moeten, vertelde hij Ilseman in 1938 hoe geschokt hij was door de anti-Joodse pogroms in Duitsland. Het contrast tussen deze opmerkingen ondersteunt de antimoderne en conservatieve vorm van antisemitisme die Clark Wilhelm toeschrijft. Door dit andere karakter was het antisemitisme voor Wilhelm vooral opportunistisch: hij had Joodse vrienden als het hem uitkwam, maar hij hield ze ook verantwoordelijk voor zijn ellende als dat uitkwam. Passages uit het dagboek van Ilseman ten tijden van de uitspraken ondersteunen dit opportunistische: in 1927 liet Wilhelm een Joodse schrijver zijn biografie schrijven en in 1938 kwam hij op voor de Joodse bevolking toen de troon uit zich was verdwenen. Zoals Röhl echter terecht stelt was het in de laatste plaats het antisemitisme van Wilhelm dat hem in de weg zat het nationaalsocialisme te gebruiken om aan de macht te komen.

5.3 Reflectie en verder onderzoek

In dit onderzoek heb ik een politiek en ideologisch profiel geschetst van Wilhelm, om zijn tijd als banneling in Nederland in een ander licht te zetten. Bij zijn moeizame relatie met de nationaalsocialisten waren het waarschijnlijk niet zijn opportunistische ideologische overtuiging die in de weg zat. Aannemelijker is dat Wilhelm niet in staat was het heft in eigen handen te nemen door, met zijn hofhouding en familie als verlengde van zijn macht, een coherent en gestructureerd beleid tegenover nationaalsocialisten te voeren. Deze conclusie is echter gebaseerd op een vergelijking met Wilhelms keizertijd die door relatief weinig bronnenmateriaal wordt ondersteunt. Om deze these te versterken moet er uitvoeriger bronnenonderzoek gedaan worden. Er is nog een groot aantal bronnen beschikbaar die betrekkingen hebben op het politiek opportunisme en antisemitisme van Wilhelm, die nu buiten beschouwing zijn gelaten. Daarnaast schijnt het antisemitisme van Wilhelm bijna niet door in het dagboek van Ilseman. Omdat Röhl veel antisemitische bronnen van Wilhelm in Doorn aanhaalt zou het kunnen zijn dat ofwel Ilseman besloot deze niet te noteren, of de familie van Ilseman deze passages nog in bezit heeft.

Door de uitgebreide theoretische kaders die Röhl en Clark bieden voor Wilhelms tijd als keizer, toe te passen op zijn asiel in Nederland, kan een omvangrijke bron als het dagboek van Sigurd von Ilseman beter worden geanalyseerd. Met deze methode kunnen ook de drie andere onderzoeksgebieden die Malinowski in zijn *Gutachten* noemt onderzocht worden, om een beter beeld te scheppen van Wilhelm houding tegenover de nationaalsocialisten. Met betrekking tot het debat in Duitsland kan dit onderzoek een aanvulling zijn op de *Gutachten* omdat het de aard van de persoonlijke macht van Wilhelm in Doorn blootstelt. De mate waarop Wilhelm macht wist uit te oefenen op de kroonprins is van belang bij het oordeel over diens inmenging met de nationaalsocialisten. In dit onderzoek is duidelijk geworden dat Wilhelm niet in staat was familiebeleid te concretiseren waardoor geconcludeerd kan worden dat de Hohenzollerns zich niet 'als familie' optrok aan de nationaalsocialisten. Daarnaast zouden antisemitische uitingen van de kroonprins met een vergelijkbare methode als in dit onderzoek kunnen worden getoetst om te oordelen of de kroonprins daarmee aansluiting vond bij het antisemitisme van Hitler.

In het kort: de houding van Wilhelm ten opzichte van de nationaalsocialisten werd getekend door opportunisme. Toen Ilseman, op 3 juni 1941, de keizer naast zijn sterfbed vertelde over de Duitse verovering van Kreta, kon Wilhelm niets anders uitbrengen dan: 'Dat is schitterend! Onze geweldige troepen!'¹⁰⁰

¹⁰⁰ Ilseman e.a., *Wilhelm II in Nederland*, 526 (3 juni 1941).

Literatuurlijst

Primaire bronnenmateriaal

Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg, N 239.109 Korrespondenz Levetzow, Inventarisnummer 42, brief 1932, Levetzow an Baronin Tiele-Winckler: Äußerung Kronprinz Wilhelms über seine Kandidatur für den Posten des Reichspräsidenten gegenüber Göring, Weimar.

Ilsemann, Sigurd von, e.a., *Wilhelm II in Nederland: 1918-1941: dagboekfragmenten* (Soesterberg 2015)

New York Public Library, 34a, correspondentie Poultney Bigelow, inventarisnummer 2, brief 15 augustus 1927, New York.

Privéarchief Familie Peereboom, Brief van P.J. Peereboom aan de Nederlandse regering uit 1 juni 1923. Met dank aan Cornelis van der Bas, conservator van Museum Huis Doorn; Zie figuur 3.

Secundaire literatuur

Andriessen, Hans, *Keizer Wilhelm II: mythe en werkelijkheid* (Soesterberg 2007)..

Clark, Christopher, *Kaiser Wilhelm II: a life in power* (Londen 2009).

Dassen, Patrick, 'Wilhelm II. De laatste Duitse keizer', *Low Countries Historical Review* 133 (2018).

Gutsche, Willibald, *Ein Kaiser im Exil: der letzte deutsche Kaiser Wilhelm II. in Holland : eine kritische Biographie* (Marburg 1991).

Jonas, Klaus, *The Life of Crown Prince William* (Pittsburgh 1961).

Kohlrausch, Martin, 'Meer dan eenden voederen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 130 (2017) 625–642.

Kuiper, Yme, 'Trouw aan de keizer. Dagboeken van een vleugeladjutant', *Virtus | Journal of Nobility Studies* 24 (2017) 237–244.

Landewe, Wendy, 'Mit dem Kaiser ins Exil. Die Tagebücher von Sigurd von Ilsemann (1884–1952).', in: *Adelige über sich selbst. Selbstzeugnisse in nordwestdeutschen und niederländischen Adelsarchiven* (Münster 2015).

Leezenberg, Michiel, en Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam 2017).

Locke, Terry, *Critical discourse analysis*. Continuum research methods series (London 2004).

Malinowski, Stephan, *Gutachten zum politischen Verhalten des ehemaligen Kronprinzen (Wilhelm von Preussen, 1882-1951)* (Edinburgh 2014).

———, *Vom König zum Führer* (München 2003).

Pekelder, Jacco, 'Leven in een luchtkasteel. De dagboeken van Sigurd von Ilseman als historisch document over Wilhelm II', in: *Wilhelm II in Nederland 1918-1941* (Soesterberg 2015).

Pierik, Perry, en Henk Pors, *De verlaten monarch: keizer Wilhelm II in Nederland* (Soesterberg 1999).

Reinharz, Jehuda, *The Jewish Response to German Culture: From the Enlightenment to the Second World War* (Lebanon 1985).

Reurs, F. J. M., 'Een biografie van Wilhelm II-John CG Röhl, Wilhelm II: Der Weg in den Abgrund 1900-1941 (CH Beck Verlag; München 2008)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 145–146.

Röhl, John, *Keizer Wilhelm II: een biografie* (Amsterdam 2015).

———, *The Kaiser and his court: Wilhelm II and the government of Germany* (Cambridge 1996).

———, *Wilhelm II.: der Weg in den Abgrund 1900-1941* (München 2017).

Internetbronnen

Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz, EntschG - Gesetz über die Entschädigung nach dem Gesetz zur Regelung offener Vermögensfragen, <https://www.gesetze-im-internet.de/entschg/BJNR262410994.html>.

'Roemruchte Hohenzollern-familie eist kostbaarheden', OVT 15 december 2019', *NPO Radio 1*, <https://www.nporadio1.nl/ovt/onderwerpen/522767-roemruchte-hohenzollern-familie-eist-kostbaarhedent>.

'Hohenzollern wollen angekratztes Image aufpolieren', Märkische Allgemeine (Potsdam 5 januari 2020), <https://www.maz-online.de/Brandenburg/Hohenzollern-wollen-angekratztes-Image-aufpolieren-und-verlangen-Rederecht-auf-Historikertag>.

Klaus Wiegrefe, 'Wie die ehemaligen Adligen ihr ramponiertes Image retten wollen', *Der Spiegel*, (4 januari 2020), <https://www.spiegel.de/panorama/gesellschaft/hohenzollern-auf-historikertag-wie-die-adligen-ihr-image-retten-wollen-a-1303577.html>.

'Prinz von Preußen: Hohenzollern erheben Anspruch auf Tausende Kunstwerke', *Zeit Online* (Hamburg 12 juli 2019), <https://www.zeit.de/kultur/kunst/2019-07/prinz-von-preussen-hohenzollern-rueckforderung-kunst-kanzleramt>.

Afbeeldingen

- Voorblad: Fotoarchief Huis Doorn, objectnummer HuDF-0256
- Figuur 2: *Politischer Bilderbogen* no. 28 (1891)
- Figuur 3: Privéarchief Familie Peereboom
- Figuur 4: Het Utrechts Archief, inventaris 14.2.2.373
- Figuur 5: Nederlands Filmmuseum, S.147